

LISA

■ Maksesüsteemide järelevaatamine

Tänapäeva majandus- ja finantsruumis sõltub riigi finantssüsteemi efektiivsus erinevate maksesüsteemide ladusast toimimisest, sest kõigi rahaliste tehingute teostamiseks kasutatakse üht või teist maksesüsteemi. Tagamaks finantssüsteemi tõrgeteta toimimist, tuleb seega tagada erinevate maksesüsteemide vastavus riigis kehtivale õiguslikule raamistikule ning vältida tõrkeid, mis võiksid avaldada negatiivset mõju riigi finantsüsteemile.

Maksesüsteemide olemus

Maksesüsteemide all mõistetakse infrastruktuuri ja selle juurde kuuluvat õiguslikku raamistikku, mis võimaldab õiendada isikute omavahelisi rahalisi kohustusi. Maksesüsteemide hulka kuuluvad nii arveldussüsteemid, mis on seotud süsteemi liikmete omavaheliste rahaliste kohustuste õiendamise (edaspidi *arveldussüsteemid*) kui ka makse algatamiseks kasutatavad erinevad viisid (edaspidi *makseviisid*).

Arveldussüsteemide hulka kuuluvad Eestis järgmised süsteemid:

Maksete arveldussüsteemid:

- pangasiseste maksete arveldussüsteemid, mille haldureiks on vastavad kommerts pangad;
- pankadevaheliste maksete arveldussüsteem, mille halduriks on Eesti Pank ning mis omakorda koosneb kahest alamsüsteemist – jaemaksete arveldussüsteemist ja kiirmaksete arveldussüsteemist;
- kaardimaksete arveldussüsteem, mille halduriks on Pankade Kaardikeskus.

Finanssinstrumentide arveldussüsteemid:

- väärtpaberite arveldussüsteem, mille halduriks on Eesti Väärtpaberite Keskdepositoorium.

Makseviiside all mõeldakse selliseid makse algatamist võimaldavaid viise, nagu internetipanga ja muul moel algatatud maksekorraldused.

Maksesüsteemide järelevaatamise eesmärgid

Vastavalt rahvusvahelistele nõuetele ning heale tavale¹ peavad keskpangad tagama nende poolt hallatavate arveldussüsteemide täieliku vastavuse rahvusvahelistele standarditele ning tegelema erasektori poolt hallatavate oluliste arveldussüsteemide järelevaatamisega. Lisaks sellele on keskpankade ülesanne ka erinevate makseviiside järelevaatamine. Järelevaatamise eesmärk on tagada maksesüsteemide efektiivne, ladus ning jätkusuutlik toimimine.

Põhjused, miks maksesüsteemide järelevaatamise funktsioon on pandud just keskpankade õlule, on järgmised:

- maksesüsteemide efektiivne toimimine on kogu majandus- ja finantssüsteemi stabiilse toimimise aluseks;
- keskpangad on huvitatud maksesüsteemide turvalisest toimimisest, sest see suurendab maksesüsteemide usaldatavust nende kasutajate poolt, mis omakorda tõstab riigis käibeloleva raha usaldatavust avalikkuse silmis;

¹Vt *Core Principles for Systemically Important Payment Systems*, BIS 2001 või <http://www.bis.org/publ/cpss43.pdf>
Eestikeelne loetelu finantssüsteemi jaoks oluliste maksesüsteemide põhimõtetest on toodud kogumikus "Eesti pangandusõiguse alused", Tallinn 2003, lk 82–83 (autorid: Mark, M., Raa, R., Siibak, K., Tupits, A.).

- tagamaks kogu riigis nii majandus- kui ka finantsstabiilsust, on ennekõike just keskpangad huvitatud sellest, et olulistest arveldussüsteemides ei esineks riske;
- kuna olulisi arveldussüsteeme kasutatakse rahapoliitilisteks tehinguteks, annab keskpank nende süsteemide järelevaatamisega tehingute teostamiseks täiendava kindlustunde.

Eelnevale tuginedes võib öelda, et **maksesüsteemide järelevaatamine on keskpanga üks peamisi funktsioone**, sest süsteemide ladus ning jätkusuutlik toimimine on otseselt seotud keskpanga põhieesmärkide täitmisega, milleks on:

- tulemusliku rahapoliitika elluviimine;
- finantsüsteemi stabiilsuse tagamine;
- raharingluse sujuva toimimise kindlustamine.

Nende põhieesmärkide saavutamine tagab omakorda **rahasüsteemi ja raha usaldusvääruse abil hindade stabiilsuse**.

Sõltumata erinevate maksesüsteemide haldureist, kelleks võivad olla nii keskpangad kui erasektor, on järelevaatamise eesmärgid järgmised:

- hinnata erinevate maksesüsteemide turvalisust ja vastavust turu vajadustele;
- tuvastada olulistest arveldussüsteemides ilmnedavad riskid;
- eristada oluliste arveldussüsteemide seast eriti olulised arveldussüsteemid ja hinnata nende vastavust rahvusvahelistele standarditele ning heale tavale.

Euroopa Liidu liikmesriikides reguleerib maksesüsteemide järelevaatamist Euroopa Ühenduse asutamislepingu artikkel 105, mis ütleb, et Euroopa Keskpanga ja rahvuslike keskpankade üheks põhiülesandeks on edendada maksesüsteemide tõrgeteta toimimist.

Maksesüsteemide järelevaatamisega on Eesti Pank tegelnud juba varasemal aastail, kuid liitudes Euroopa Liidu ja Euroopa Keskpankade Süsteemiga, on Eesti Pangal kohustus maksesüsteemide järelevaatamine kui tegevus formaliseerida.

Eesti Panga ülesanded maksesüsteemide järelevaatajana

Kuni Eesti liitumiseni Euroopa Liiduga lähtub Eesti Pank maksesüsteemide järelevaatamisel Eesti Panga seaduse paragrahvi 2 punktist 1, mis kohustab keskpanka korraldama raharinglust siseriigis. Samuti on Eesti Pangal Finantsinspeksiooni ja rahandusministeeriumiga allkirjastatud kolmepoolse kokkuleppe alusel kohustus teostada maksesüsteemide järelevaatamist, millega tegeleb Eesti Panga finantsvahenduse osakond.

Maksesüsteemide järelevaatajana on Eesti Panga kohus jälgida nende süsteemide kasutatavust ja vastavust turu vajadustele, suunata ja jälgida süsteemide arendamist ning määrata väljatöötatud kriteeriumide alusel nn olulised ja eriti olulised arveldussüsteemid.

Juhul, kui arveldussüsteem klassifitseerub eriti oluliseks süsteemiks, peab Eesti Pank lisaks eelmainitule kontrollima, et sellise süsteemi kohta oleksid üheselt arusaadavad kirjalikud toimimisreeglid, mis vastaksid tegelikkusele. Samuti tuleb kontrollida tegevusplaani olemasolu juhuks, kui arveldussüsteemi toimimises esineb tõrkeid (talitluspidevuse plaan) ning hinnata süsteemi vastavust rahvusvahelistele nõuetele ja heale tavale (sh riskide hindamine).

Maksesüsteemide järelevaatamise käigus kasutatakse nii otse arveldussüsteemide haldureilt kui ka teistelt asjassepuutuvailt institutsioonidelt (nt Finantsinspeksioon, teiste riikide keskpangad) saadavat informatsiooni. Vajadusel edastatakse järelevaatamise tulemusel tekkinud soovitusel puuduste kõrvaldamiseks ka süsteemide haldureile.

Erinevate arveldussüsteemide eesmärgid ja vajalikkus

Eestis toimivad mitmed eri tüüpi arveldussüsteemid, kuid nende eesmärk on alati üks – võimaldada süsteemi liikmeil õiendada (kas ise või edastada õiendamiseks) omavahelisi nõudeid ja kohustusi.

Arveldussüsteemide vajalikkus seisneb järgnevas:

1. Maksete arveldussüsteemid võimaldavad süsteemi liikmeil omavahel turvaliselt ning õigeaegselt õiendada rahalisi kohustusi:
 - eraisikuile on maksete arveldussüsteem tähtis palga, toetuste jmt saamisel ning maksete tasumisel;
 - äriettevõtted kasutavad maksete arveldussüsteeme kaupade ostmisel ja müümisel;
 - riiklikul tasemel kasutatakse maksete arveldussüsteeme maksude kogumisel ning toetuste maksmisel.
2. Pankadevaheliste maksete arveldussüsteem võimaldab pangaklientidele suuremat vabadust mõne kommerts pangaga valimisel oma põhipangaks, sest klient ei pea makse teostamisel muretsema selle pärast, millises kommerts pangas asub raha saaja konto. Seega on pangakliendil võimalus märksa suuremat tähelepanu pöörata sellistele teguritele, nagu sobivate teenuste olemasolu, panga teenustasud, teenuse pakkumise kvaliteet jne.
3. Kaardimaksete arveldussüsteem võimaldab ühe panga kliendiks oleval kaupmehel pakkuda kaardiga maksmise võimalust ka sellele kliendile, kelle maksekaardi on väljastanud mõni muu kommerts pank, kui see kelle kliendiks ta ise on.
4. Arveldussüsteemid on finantsturgude efektiivse toimimise aluseks – nii väärtpaberite arveldamine kui ka väärtpaberite ostust ja müügist tekkivad rahalised nõuded ja kohustused õiendatakse vastava arveldussüsteemi vahendusel.

Arveldussüsteemide riskid

Tänapäeva Eestis, nagu mistahes muus nüüdisaegse ühiskonnakorraldusega riigis, tugineb kogu riigi finantssüsteem arveldussüsteemidele. Seetõttu tuleb riigi finantssüsteemi stabiilse ja sujuva toimimise tagamiseks kindlustada arveldussüsteemide tõrgeteta toimimine. Ennekõike tähendab see erinevate riskide ohjamist ning maandamist. Riskide tuvastamine, mõõtmine, seire ja juhtimine aitavad vältida riskide edasikandumist arveldussüsteemide kaudu siseriiklikule ja rahvusvahelisele finantsturule, mille tagajärjeks võivad olla ulatuslikud finantskriisid.

Doominoefekti (nimetatakse ka süsteemiriskiks) teel võivad arveldussüsteemi ühe liikme maksejõuetuse või süsteemis esineva tehnilise tõrke tõttu tekkida teistel arveldussüsteemis osalejail likviidsus- või krediitprobleemid. Hoolimata sellest, et süsteemiriski esinemise tõenäosus on väike, võib selle teke põhjustada suure finantskriisi.

Arveldussüsteemides esineda võivad riskid:

- Süsteemirisk ehk risk, et ühe süsteemi liikme ajutised või püsivad likviidsusprobleemid võivad esile kutsuda samasugused probleemid mõnel teisel süsteemi liikmel. Teisipidi on süsteemiriski puhul tegemist likviidsus- või krediitrisiki ilmnemisel tekkida võiva ahelreaktsiooniga, mis võib viia majandus- ja finantskriisini kogu riigis või riikide grupis. Seega võib süsteemirisk tekkida teiste riskide ilmnemisel.

- Krediidirisk ehk risk, et arveldussüsteemi liige ei suuda ei hetkel ega tulevikus oma rahalisi kohustusi täies ulatuses täita.
- Likviidsusrisk ehk risk, et arveldussüsteemi liige ei ole võimeline määratud ajal oma rahalisi kohustusi täitma, kuid on võimeline tegema seda tulevikus. Teisisõnu on tegemist olukorraga, mil süsteemi liikmel on ajutine arveldatava vara puudujääk.
- Toimimisrisk või operatsiooniline risk ehk risk, et arveldussüsteemi sujuvat toimimist häirib kas arvuti tark- või riistvara rike, inimlik viga või kuritahtlik tegevus ning sellega tekib arveldussüsteemi haldurile või süsteemi liikmeile ettenägematuid rahalisi kohustusi. Toimimisriski realiseerimine võib omakorda kaasa tuua krediidi- või likviidsusriski realiseerumise.
- Õiguslik risk ehk risk, et seaduste puudulikkus või mitteootuspärane tõlgendamine põhjustab arveldussüsteemi haldurile või süsteemi liikmeile ettenägematuid rahalisi kaotusi. Õigusliku riski realiseerumine võib omakorda kaasa tuua krediidi- või likviidsusriski realiseerumise.
- Julgeolekurisk ehk risk, et arveldussüsteemi tööd kahjustab pettus või süsteemi ebaõige kasutamine.

Väärtpaberite arveldussüsteemides esineda võivad riskid:

- Kõik eespool loetletud arveldussüsteemide riskid.
- Esindajarisk ehk risk, et süsteemi kaudseid liikmeid esindav liige ei pea enda ja süsteemi kaudse liikme väärtpaberite kohta eraldi arvestust. Teisisõnu on tegemist riskiga, et süsteemi kaudset liiget esindav liige teeb kaudse liikme väärtpaberitega tehinguid ilma viimase teadmata.

■ Arveldussüsteemide liigitus olulisuse järgi

Eestis toimiv arveldussüsteem on ühtlasi **oluliseks arveldussüsteemiks** juhul, kui ta vastab vähemalt ühele järgmistest kriteeriumidest:

- on ainus omataoline Eestis;
- arveldab teistest arveldussüsteemidest saadetaavaid liikmetevahelisi positsioone.

Eestis toimiv oluline arveldussüsteem on omakorda kogu Eesti finantsüsteemi jätkusuutliku toimimise jaoks oluline ehk seega **eriti oluline arveldussüsteem** siis, kui:

- olulise arveldussüsteemi viimase kuue kuu keskmise päevakäibe osakaal moodustab enam kui 10% kõigi oluliste arveldussüsteemide viimase kuue kuu keskmiste päevakäivete summast.

